

IKUNDE: ANIMALS SALVATGES DE LA GUINEA ESPANYOLA PER AL ZOO DE BARCELONA

JOSEP MARIA REYNÉ VERGELI

ESTUDIANT DEL PROGRAMA DE DOCTORAT EN HISTÒRIA DE LA CIÈNCIA,
INSTITUT D'HISTÒRIA DE LA CIÈNCIA, UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE
BARCELONA

ORCID: 0000-0003-2144-3997

Resum: Des de ben petit, l'Antoni Jonch i Cuspinera (1916-1992) va anar cultivant una intensa afició per la natura i els animals. Poc a poc va anar construint un petit zoològic particular constituït per animals autòctons del Vallès a la seva casa de Granollers. La primera meitat de la dècada de 1950, a títol particular i abans d'ocupar el càrrec de director del Parc Zoològic de Barcelona (1955-1984), va dur a terme un projecte d'adquisició, d'aclimatació a la captivitat i d'enviament d'animals salvatges de la Guinea Espanyola a Granollers. No ho va fer sol, va comptar amb la col·laboració des de Guinea de l'Agustí Lorenzo i Gàcia. Periòdicament va rebre animals de Guinea que van passar a formar part de la seva col·lecció particular. L'èxit del projecte va afavorir la posició de Jonch com a aspirant a la direcció del zoo. Aquest projecte constitueix la gènesi del centre d'Ikunde (1958-1969), una estació de recerca que l'Ajuntament de Barcelona va instal·lar a la colònia espanyola de Guinea des d'on es van enviar al zoològic de la ciutat milers d'animals com, per exemple, el famós gorilla albi Floquet de Neu. Tots ells van ser exhibits al propi parc o utilitzats per al comerç i intercanvi amb d'altres parcs zoològics.

Paraules clau: Parc Zoològic de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Guinea Espanyola, explotació colonial, Bindung, Ikunde, animals salvatges, adquisició, aclimatació, comerç d'animals.

Abstract: Antoni Jonch i Cuspinera (1916-1992) had an intense interest in nature and animals since childhood. He gradually built up a small private zoo with animals from the Vallés region in his house in Granollers. In the first half of the 1950s, as a private person and before becoming director of the Barcelona Zoo (1955-1984), he

* Correspondència: josep.reyne@gmail.com

carried out a project to acquire wild animals from Spanish Guinea, acclimatise them and send them to Granollers. He was not on his own, but could count on the collaboration of Agustí Lorenzo i Gàcia from Guinea. He received animals from the colony at regular intervals, which became part of his private collection. The success of the project favoured Jonch's position as a candidate for the post of zoo director. This project gave rise to the Ikunde Centre (1958-1969), a research station set up by the Barcelona City Council in the Spanish colony of Guinea. From there, thousands of wild animals were sent to Barcelona Zoo, including the famous albino gorilla Snowflake. They were all exhibited in the park itself or used for trade and exchange with other zoos.

Keywords: Barcelona Zoo, Barcelona City Council, Spanish Guinea, colonial exploitation, Bindung, Ikunde, wild animals, acquisition, acclimatization, animal trade.

1. Introducció

L'Antoni Jonch i Cuspinera (1916-1992) va dirigir el Parc Zoològic de Barcelona des del 1955 fins el 1984. Sota la seva direcció el parc es va reformar i es va convertir en un zoològic de referència, es van renovar i ampliar les seves instal·lacions i la col·lecció d'animals i el nombre de visitants van créixer considerablement. En aquest període, el Zoo de Barcelona es va transformar en total sintonia amb les institucions del règim franquista, seguint i promovent els seus propòsits, discursos i narratives, i es va convertir en un aparador públic i en un símbol de la legitimitat del règim, tant a nivell local com a nivell nacional (Carandell, 2022; per saber més, veure article de Carandell en aquest monogràfic).

Un dels interessos coincidents entre el Zoo de Barcelona i el règim franquista va ser la promoció de l'explotació colonial de la Guinea Espanyola, com es coneixen els territoris del golf de Guinea, situat a la costa occidental africana, que van ser colònia espanyola. En aquest període, a la zona continental d'aquests territoris africans es va crear el Centre d'Acclimatació i d'Experimentació Animal d'Ikunde, una estació de recerca dirigida des del zoo i situada a prop de Bata, la capital de la regió, que va estar en funcionament des de mitjans de 1958 fins a principis de 1969, quan els colons van haver de fugir massivament a conseqüència del procés d'independència de la colònia. El centre d'Ikunde va ser propietat de l'Ajuntament de Barcelona i va ser promogut des de les institucions barcelonines pel propi Ajuntament, pel Parc Zoològic i pel Museu Etnològic i Colonial (Antebi et al., 2017: 191). Aquest emplaçament està vinculat amb l'espoli i l'explotació dels recursos de la colònia, va proveir d'animals el zoo, de plantes el Servei de Parcs i Jardins i d'objectes etnològics el Museu Etnològic i Colonial (Antebi et al., 2017: 187-209; Delgado, 2017: 13-27).

L'objectiu d'aquest article és estudiar la història del centre d'Ikunde a través de la recuperació d'històries noves sobre aquest emplaçament, que ajudin a entendre com es va cons-

truir la idea que Guinea podia ser una font d'animals per al Zoo de Barcelona i que això havia d'estar vehiculat a través de l'establiment d'una estació d'aquestes característiques a la pròpia colònia. Són històries de pràctica colonial i posen de manifest relacions que es van establir entre la metròpoli i la colònia. Mostren relacions d'intercanvi d'informació i de coneixement, d'establiment de xarxes de contactes i d'interessos i, també, relacions econòmiques i comercials. Aquest estudi pot ajudar a entendre millor el paper que van tenir l'Ajuntament i el Zoo de Barcelona en l'explotació colonial i el paper del centre d'Ikunde en la transformació i el desenvolupament del zoo.

La Guinea Espanyola estava formada per un territori continental i vàries illes, amb una població relativament reduïda i projectes econòmics diferents. Fernando Poo, l'actual Bioko, va ocupar un lloc central en l'economia colonial, on destaca principalment la producció de cacau, que es va explotar mitjançant mà d'obra importada d'altres regions d'Àfrica. Río Muni, la regió continental, es va colonitzar l'any 1926 sota la dictadura de Primo de Rivera i la seva activitat es va centrar principalment en la producció de cafè i de fusta. El règim franquista va impulsar l'acció colonitzadora i va consolidar el control colonial sobre la totalitat del territori. La situació econòmica del país i la falta de productes bàsics durant la postguerra, agreujada per l'aïllament internacional i la falta de divises, va impulsar que es busqués a la colònia part del que no es podia obtenir als mercats internacionals.

La dominació colonial es va caracteritzar per un escàs respecte per la diversitat cultural, lingüística i ètnica de la població local i va tenir un caire paternalista que va accentuar la segregació entre colons i colonitzats. Es va fomentar l'assimilacionisme per convertir els nadius en bons espanyols, catòlics i treballadors per les necessitats de l'empresa colonial. En l'aculturació de la població local hi va tenir un paper clau l'Església catòlica, principalment mitjançant els missioners claretians. La institució central de l'administració colonial era el governador general i depenia directament del Ministerio de la Presidencia a través de la Dirección General de Marruecos y Colonias, reconvertida en Dirección General de Provincias y Plazas Africanas l'any 1956. La corrupció estava generalitzada entre els funcionaris i els alts càrrecs de la colònia, que van obtenir grans beneficis de les seves funcions públiques.

Al contrari que a la metròpoli, la postguerra a Guinea va ser un període de bonança econòmica, del qual van participar moltes empreses catalanes, que va ser alimentat amb l'arribada de colons des de la península Ibèrica. El principal lobby econòmic guineà es va organitzar a través de la Casa de la Guinea Española, creada l'any 1941 i amb seu a Barcelona. Als anys quaranta, el grup de ciutadans espanyols més nombrós a Santa Isabel eren els catalans, seguits dels andalusos, els gallecs i els madrilenys; també ho eren a Río Muni, seguits dels canaris, els gallecs i els bascos. A part dels grans propietaris de finques i de les empreses comercials, hi havia una gran varietat de residents, dedicats a diverses activitats professionals i amb orígens socials i demogràfics diversos. Un d'aquests catalans va ser Jordi Sabater Pi, qui va ser l'administrador del centre d'Ikunde. Sabater va anar a Fernando Poo l'any

1940 amb 17 anys per millorar la situació econòmica de la seva família; uns parents del seu pare li van oferir feina com a capatàs d'una finca de cacau i cafè situada a la regió de Basuala, a la costa oriental de l'illa (Sabater, 1988: 13). (Per saber més sobre la colonització de la Guinea Espanyola: Tofiño, 2022; Gargallo, 2021; Armengol, 2015; Álvarez-Chillida, 2018; Campos, 2000)

En aquest context colonial el Zoo de Barcelona va obtenir milers d'animals a través del centre d'Ikunde. En una memòria científica elaborada l'any 1967 per Sabater es detalla que havien arribat al zoo 1614 mamífers, 776 aus, 528 rèptils, 339 amfibis, 22 peixos, 8 insectes, 14 aràcnids i 142 mol·luscs (Antebi et al., 2017: 199-200). Un d'aquests animals va ser el goril·la albi Floquet de Neu, que es va fer molt famós arreu del món i es va convertir en una icona del zoo i de Barcelona. El Floquet va ser capturat l'1 d'octubre de 1966 durant una batuda contra una família de gorilles duta a terme en una plantació de Guinea. Un dels caçadors locals, Benito Manié, el va portar al Centre d'Ikunde i el va oferir a Sabater que el va comprar per unes 15.000 pessetes. Sabater el va enviar a Barcelona, on va viure exposat al zoo des de 1967 fins la seva mort, l'any 2003 (sobre el Floquet, Hochadel, 2018; Delgado, 2017).

Les fonts primàries principals utilitzades per elaborar aquest article estan custodiades al Fons d'Antoni Jonch del Museu Municipal de Granollers. Entre els diversos documents que es poden trobar en aquest fons, han estat d'especial utilitat els tres informes elaborats per Jonch sobre la necessitat de disposar d'un centre d'aquestes característiques a la colònia de Guinea, les notes personals de Jonch, l'informe sobre el zoo de 1957 i la correspondència que es conserva entre Jonch i diverses persones. També ho han estat els documents sobre la sol·licitud i concessió del terreny on es va instal·lar el Jardí de Bindung, custodiats a l'arxiu del Museu Etnològic de Barcelona.

2. L'Informe Jonch

Jonch va créixer en un ambient privilegiat. Va ser criat per Adela Roca i la seva neboda, Dolores Cebrián, ell les anomenava «la tia Adela» i «la tia Lola». Adela era la vídua d'Agustí Fornó, de qui va heretar una fortuna. Les dues dones es van establir a Granollers, en una gran torre modernista amb jardí situada molt a prop de la casa dels Jonch. No tenien marit ni descendència i es van fer càrrec de Jonch des que era un nadó. Des de ben petit, Jonch va anar cultivant una intensa afició per la natura i els animals. A partir de l'adolescència va anar construint un petit zoològic particular, constituït per animals autòctons del Vallès, al jardí de la torre on vivia amb les seves tietes, que posteriorment acabaria essent casa seva. Va començar els estudis universitaris de Farmàcia a Madrid que va haver d'interrompre per l'esclat de la Guerra Civil espanyola, en la qual va participar al bàndol republicà. En finalitzar la guerra i com tants altres combatents va ser empresonat a Barcelona, d'on va ser alliberat gràcies al vincle familiar de la família de la seva parella, Josefina Sampere i Figueras, amb Josep Maria Marcet i Coll qui, posteriorment, seria alcalde de Sabadell. Jonch va aca-

bar la llicenciatura de Farmàcia i, a partir de la segona meitat de la dècada de 1940, es va involucrar en el Museu de Granollers, va formar part del patronat del museu i hi va organitzar la secció de ciències naturals. L'any 1948 va començar a impartir xerrades sobre la natura i una d'elles va ser al Museu de Granollers sobre la fauna de Guinea (Jonch, 1988: 12). El 1947 va començar a donar classe sobre ciències naturals al Colegio Oficial de Enseñanza Media de Granollers i organitzava sortides a la natura amb els alumnes; entre elles, la visita al Zoo de Barcelona. Aquelles visites al zoo li van permetre mantenir contacte regular amb el seu director, Antoni Riera i Adroher, i en una d'elles va conèixer el doctor Ignasi Barraquer. A principis de 1950, Barraquer va incloure Jonch en un grup de prohoms de la societat barcelonina que pretenien millorar el zoo. Es feien dir Amigos del Zoo i, a més de Barraquer, en formaven part els doctors Benet Perpiñà i Francesc Vilardell, el cineasta Delmiro de Caralt i l'empresari Nicolás Riera-Marsá, entre d'altres. Jonch, per una banda, desitjava ocupar un lloc de responsabilitat al zoo i, per l'altra, era l'expert que feia temps que estaven buscant per fer un canvi radical al zoo (Carandell, 2018: 54-55). (Per saber més sobre Jonch i el Zoo de Barcelona: Carandell, 2018).

En el marc dels Amigos del Zoo es va plantejar la possibilitat d'adquirir animals de la Guinea Espanyola per proveir el zoològic; Jonch era un dels defensors d'aquesta idea. Cap al juny de 1951 hi havia rumors que l'Ajuntament planejava un viatge a Guinea amb aquest mateix objectiu¹. Jonch hi volia anar i per això es va entrevistar amb el tinent d'alcalde de cultura de l'Ajuntament de Barcelona, Lluís de Caralt i Borrell. A través de la seva posició al Museu de Granollers, Jonch mantenia contacte amb Joan Ainaud de Lasarte, el director dels museus d'art de Barcelona. Ainaud li va proporcionar dades i material gràfic sobre l'obtenció de material de Guinea per als museus de ciències naturals i l'etnològic i d'animals per al futur parc zoològic perquè el facilités a Riera. Així, Jonch va visitar Riera per parlar de la possibilitat d'anar a Guinea. Sembla ser que, en primer lloc, li van encarregar el viatge a Riera, però aquest va declinar l'oferiment per raons de salut. En segon lloc, li ho van oferir a Ramón Bosch, de qui no tenim cap referència, i que també ho va rebutjar perquè no hi entenia d'animals. I finalment, li van proposar a Jonch. Caralt tenia la intenció de sotmetre l'aprovació del viatge al ple municipal i per això va reclamar un informe tècnic i econòmic que li van encarregar a Jonch. Així, l'estiu de 1951, Jonch va preparar l'informe² i, a mitjans de setembre, el va entregar a Riera amb la súplica que el fes arribar a Caralt³. En va entregar una còpia a Eugenio Fuentes Martín, regidor de Cultura de l'Ajuntament, i als Amigos del Zoo.

1. Arxiu Municipal de Granollers – Fons Antoni Jonch (a partir d'ara AMGr-AJ) Text manuscrit i mecanoscrit sobre els primers contactes d'Antoni Jonch amb Guinea i sobre l'establiment d'Ikunde. Sense datar (Capsa 792).

2. AMGr-AJ, Informe relativo a la instalación de un parque de aclimatación y a la adquisición de animales con destino a colecciones zoológicas, referidos a la Guinea Española. 1951 (Capsa 792).

3. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Antoni Riera Adroher, 12/09/1951 (Capsa 778).

L'informe conté la descripció de la fauna que es podia trobar a la colònia de Guinea i les possibilitats d'adquisició d'animals, la necessitat de disposar d'un parc d'adaptació a Bata, la possibilitat d'instal·lar un parc d'aclimatació a les illes Canàries, el detall del personal que seria necessari per portar a terme el projecte i un pressupost de viatge a Guinea que havia de permetre estudiar les possibilitats sobre el terreny. Jonch va plantejar dues possibilitats per adquirir animals, la caça i la compra. La caça es preveia molt complexa a nivell d'organització i molt costosa econòmicament. Havia d'estar dirigida per homes blancs i s'havia de fer a través d'expedicions que podrien incloure l'elaboració d'estudis científics per facilitar el finançament de part del seu cost. L'altra possibilitat era la compra d'animals vius als caçadors locals. Per facilitar aquest tipus d'adquisició, proposava disposar d'un emplaçament fixe on es pogués realitzar la compra, de manera que es fes córrer la veu i fossin els propis caçadors qui hi portessin els exemplars capturats. Va proposar aquesta segona opció com la més factible, argumentant que eren els nadius qui coneixien el terreny i el cost dels exemplars era molt inferior al que es pagava a caçadors europeus. Un cocodril costava unes 20 pessetes, un mandril unes 125, un lloro entre 100 i 150, les serps entre 10 i 50 i la pell d'un lleopard unes 350.

Segons Jonch, un dels punts indispensables perquè el projecte tingués èxit era disposar d'un centre d'adaptació a Guinea enfocat a portar a terme una sèrie de pràctiques que permetessin habitar l'animal a la situació de captivitat, modificar la seva alimentació i preparar-lo per afrontar amb èxit el llarg viatge fins a Barcelona. Es preveia que aquest centre s'ubiqués en un terreny cedit a l'Ajuntament pel Servicio de Colonización de la Guinea Española, si bé no s'hi indicava res més sobre aquest, ni la seva ubicació geogràfica ni cap descripció. Aquest centre havia d'estar dirigit per un home blanc, sotmès al control de la direcció de Barcelona, que tindria al seu càrrec els serveis de compra i adquisició d'animals i la vigilància i ordenació de les pràctiques a portar a terme, que havien de ser realitzades per nadius que caldria contractar. S'estimava el sou dels treballadors locals en unes 500 pessetes mensuals, inclosa la manutenció. A més, la proximitat amb el Camerun Francès era estratègica, perquè en aquella regió hi havia una instal·lació dirigida per un espanyol amb qui podrien fer-hi tractes. És molt probable que aquest espanyol fos un dels germans José María de Lassaletta i Delclós (1927-1997) i Luís (1921-1957). Pertanyien a l'alta societat barcelonina, eren fills de Manuel, que va ser el director de la Hispano-Suiza durant la República i president del Reial Automòbil Club de Catalunya. Els dos germans es dedicaven a la caça i al comerç amb animals vius i, en aquella època, estaven establerts a Douala, una de les ciutats més importants del Camerun, situada a la costa del golf de Guinea davant de l'illa de Bioko, al nord de la Guinea Espanyola. Van obrir una botiga al centre de Barcelona, anomenada Zoo, on es podien comprar animals exòtics. A finals de 1957, José María va ser el primer director-conservador del parc zoològic de Jerez (Gargallo, 2021: 182-183; Padilla, 2017).

Jonch va elaborar aquest informe a partir de la informació que havia trobat en publicacions sobre Guinea, la que li va proporcionar Ainaud, i de dades sobre el terreny que va

obtenir de dos amics de la infància que estaven a la colònia, Antoni Figuerola i Agustí Lorenzo i Gàcia⁴. Figuerola residia a Evinayong⁵ i Jonch va aprofitar que Figuerola estava a Granollers de vacances per entrevistar-s'hi i obtenir informació de primera mà. Lorenzo va arribar a Bata el 6 de juny de 1951 per treballar a l'empresa Transportes Africanos S.A. Domingo Garcia, en Mingu, un amic de Lorenzo que estava treballant en aquesta empresa a Guinea, va avisar-lo que estaven buscant un administratiu i li va proposar que acceptés l'oferta de feina. Lorenzo havia estat un dels fundadors de les Joventuts Socialistes Unificades de Granollers, l'any 1936, i va participar a la Guerra Civil al bàndol republicà. Va decidir marxar a Guinea perquè se sentia discriminat per estar sotmès a un règim dictatorial militar i religiós (Lorenzo, 2001: 29-30). Des que va arribar a Guinea, Lorenzo va mantenir una intensa correspondència amb Jonch. Lorenzo li va proporcionar informació sobre les possibilitats de caça, de compra d'animals vius i d'objectes de ciències naturals i, també, informació logística que va utilitzar per elaborar el pressupost del viatge. L'empresa on treballava tenia establertes línies regulars d'autobusos que permetien anar des de Bata a nombrosos poblats de la regió.⁶

Lorenzo va mostrar una molt bona predisposició a atendre les peticions de Jonch i, a poc a poc, es va anar convertint en el seu contacte a Guinea. La tardor de 1951 Jonch li va plantejar per primera vegada si li podria enviar animals vius de Guinea a Granollers⁷. Li va proposar que comprés un diccionari pàmue-espanyol, pàmue era la denominació colonial de la població fang, perquè li seria molt útil per obtenir informació i fer tractes amb la població local. Jonch estava interessat en els gorilles i els ximpanzés perquè en els llibres hi constava que eren molt abundants i que l'any 1945 un senyor del poblat de Micomeseng tenia un goril·la viu en captivitat⁸. A més, Jonch estava gestionant la possibilitat de rebre materials de Guinea per a col·leccions d'història natural. N'havia parlat amb Josep Palaus, que regentava una botiga de taxidèrmia i de ciències naturals a la Plaça Reial de Barcelona, i aquest creia que es podria fer negoci amb aquests objectes. Palaus i Jonch es coneixien des de la infància perquè el pare de Palaus va ser el jardiner de la torre de les tietes de Jonch (Carandell, 2018: 38). Així, li va proposar a Lorenzo l'obtenció i l'enviament de materials de ciències naturals i per això li va demanar que contactés amb un farmacèutic establert a Bata que estava especialitzat en la taxidèrmia. També li va plantejar que construís una caixa

4. AMGr-AJ, Text manuscrit i mecanoscrit sobre els primers contactes d'Antoni Jonch amb Guinea i sobre l'establiment d'Ikunde. Sense datar (Capsa 792).

5. AMGr-AJ: Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 10/12/1952 (capsa 790).

6. AMGr-AJ, Text manuscrit i mecanoscrit sobre els primers contactes d'Antoni Jonch amb Guinea i sobre l'establiment d'Ikunde. Sense datar. (Capsa 792).

7. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, sense datar, tardor de 1951 (capsa 790).

8. Guinea, Emilio (1947), *En el país de los pamues*. Madrid: Instituto de Estudios Africanos, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. P. 77: gorila en domesticidad, de muy pocos meses, propiedad del señor Roca (E. Guinea, fot. VIII-1945).

de dessecació amb àcid sulfúric. Sembla ser, doncs, que Jonch pretenia que Lorenzo dissequés ell mateix els animals abans d'enviar-los.

Mentrestant, a Barcelona els esdeveniments sobre el futur zoo anaven seguint el seu curs, però Jonch estava preocupat perquè en Caralt plegaria a final d'any i es temia que això podria dilatar la seva resolució. Per aquesta raó va demanar a Ainaud que intervingués en benefici de la seva proposta⁹. El 3 de febrer de 1952 Josep Maluquer Cueto va substituir Caralt com a tinent d'alcalde de Cultura i es va convertir en el superior immediat del regidor Fuentes Martín. A partir d'aquest moment, Maluquer i Fuentes Martín van ser els interlocutors de Jonch pels temes del zoo. Tot i els canvis, els plantejaments de Jonch pel futur parc zoològic, i sobretot el projecte de Guinea, sembla que seguien tenint una bona acollida en el si del consistori barceloní¹⁰.

Jonch va seguir recopilant informació sobre Guinea i augmentant els seus coneixements sobre la fauna i la possibilitat d'adquirir animals. Tot això ho va incloure en un informe del mes de maig de 1952¹¹. En aquest document no hi consta cap menció al terreny cedit a l'Ajuntament, però a mitjans de maig de 1952 Fuentes Martín li va confirmar que l'Ajuntament havia obtingut la cessió d'uns terrenys a Guinea. Resultat de les gestions que va fer Caralt com a tinent d'alcalde de Cultura i a proposta del coronel José Díaz de Villegas, cap de la Dirección General de Marruecos y Colonias, aquest organisme va concedir gratuïtament un terreny a l'Ajuntament per ser destinat a parc d'adaptació d'animals autòctons de Guinea. El desembre d'aquell mateix any, Jonch va rebre de l'Ajuntament el plànol d'aquest terreny: es tractava d'una parcel·la de 2,08 hectàrees situada al nucli de Bindung, a uns 15 km de Bata¹². La Dirección General de Marruecos y Colonias va encarregar l'amidament de la parcel·la i l'elaboració dels plànols a la Sección Forestal del Servicio de Colonización¹³ i l'Ajuntament va haver de pagar 3.602,69 pessetes per aquest encàrrec¹⁴.

3. Viatjar amb el *Dómine*

Ja havia passat gairebé un any i mig des que Lorenzo havia arribat a Guinea i, en el seu temps lliure, no només es dedicava a recopilar dades per a Jonch, sinó que també havia adquirit animals i pells. A casa seva tenia «dos mandrils, dos cara blaus [sic], dos nariz

9. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Joan Ainaud de Lasarte, 03/11/1951 (capsa 778).

10. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Josep Maluquer Cueto, 27/03/1952 (capsa 778).

11. AMGr-AJ, Informe relativo a la adquisición de animales e instalación de un parque de acomodación en la Guinea Española, maig de 1952 (capsa 792).

12. AMGr-AJ, Text manuscrit i mecanoscrit sobre els primers contactes d'Antoni Jonch amb Guinea i sobre l'establiment d'Ikunde. Sense datar (Capsa 792).

13. Arxiu del Museu Etnològic de Barcelona (a partir d'ara AMEB), 1953-07-29, Oficio nº 592, sol·licitud de pagament dels honoraris de mesurament. Del Servicio de colonización de la Guinea Española, Sección Forestal, a l'Ajuntament de Barcelona.

14. AMEB, 1953-09-26, Comunicació de la Secretaria de l'Ajuntament de Barcelona al Sr. Jefe de la Sección Forestal del Servicio de colonización de la Guinea Española, en Rio Benito.

blancas [sic], un tití (mono verd) [sic], un perezoso [sic] i un cocodril petit»¹⁵. Lorenzo admetia que era la seva dona, Jesu (Mariana Blanco¹⁶), qui s'encarregava de les cures i de l'alimentació d'aquests animals, tot i que no li feien gaire gràcia. Lorenzo havia enviat alguns animals a Jonch¹⁷, dos coleòpters i una granota goliat que li havia portat la germana de Lorenzo per encàrrec seu. A mitjans de gener de 1953, Lorenzo va confirmar que havia obtingut una boa, un mandril (o dril) gros i una tortuga de bosc molt curiosa que «pot obrir i tancar a voluntat una tercera part de la closca»¹⁸. Deia que podia enviar exemplars de la mosca tse-tse i de la filària. Però no tot eren bones notícies; aquell febrer se li van morir un cara blau, la boa, el peresós [sic] i un esquiroi, fet que posava de manifest les dificultats que comportava la cura d'aquests animals salvatges en situació de captivitat¹⁹. Però va adquirir un altre peresós [sic] amb una cria i un gat mesquer.

A finals de febrer feia uns tres mesos que Lorenzo tenia un goril·la viu en captivitat i, tot i que no era de la seva propietat, el va oferir a l'Ajuntament²⁰. En volien 15.000 pessetes, es podia enviar per avió i per poder fer la tramesa de l'animal calia un certificat d'origen i un de sanitat. Hi havia d'altres interessats, s'estava negociant la seva venda als americans, que oferien 500 dòlars per ell. Però Lorenzo no veia clar que sobrevisqués al viatge perquè l'aclimatació del goril·la en captivitat era complicada, «actualment aquí a Guinea n'hi ha sis, un de bastant gros, però tots els seus propietaris volen treure-se'ls per por que no se'ls morin»²¹. Jonch va parlar amb Fuentes Martín sobre la possibilitat d'adquirir el goril·la, però no els va interessar, no volien comprar animals fins que no es resolgués la situació del zoo²².

Lorenzo creia que es podria fer un bon negoci amb la venda d'animals perquè, per exemple, un goril·la costava unes 5.000 pessetes i els americans i alemanys els compraven per 15.000 o 20.000²³. Però el negoci havia d'estar ben organitzat i, segons ell, el centre d'aclimatació era la millor solució. Per això va proposar condicionar el terreny cedit a l'Ajuntament com a camp d'aclimatació per portar a terme el projecte d'adquisició d'animals vius. Aquest camp, a més, hauria de disposar d'un *jeep* per facilitar els desplaçaments, poder fer les adquisicions i transportar els animals. També es podrien contractar caçadors locals per obtenir directament animals. A més, calia aconseguir que el Govern General [sic] de la colònia concedís un permís d'exclusivitat de compra d'animals vius i declarés il·legals

15. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 17/12/1952 (capsa 790).

16. Arxiu Municipal de Granollers, registre històric del padró municipal de 1950.

17. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 10/12/1952 (capsa 790).

18. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 18/01/1953 (capsa 790).

19. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 26/02/1953 (capsa 790).

20. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 26/02/1953 (capsa 790).

21. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 08/04/1953 (capsa 790).

22. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 16/04/1953 (capsa 790).

23. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 26/02/1953 (capsa 790).

totes les compres que poguessin fer els particulars per fer negoci en vendre'ls a súbdits estrangers, de manera que s'eliminés la competència en negociar les adquisicions; així, als caçadors locals no els quedaria més remei que vendre'ls a preus més reduïts.

Segons Lorenzo, el principal problema era el transport. L'avió era car, transportar una gàbia d'un metre cúbic costava entre 2.000 i 3.000 pessetes. L'alternativa era el transport per vaixell, perquè era més econòmic que l'avió i permetia enviar partides relativament grans d'animals. Però el vaixell tenia la seva problemàtica. El viatge durava setmanes i, per tant, el risc de pèrdua o mort dels animals era elevat. A més, Lorenzo tenia por que els mariners es venguessin els animals en arribar al port de Cadis, abans d'entregar-los. Per això, necessitaven disposar d'alguna persona de confiança que s'encarregués dels animals durant el trajecte i de fer els enviaments de forma «oficial». Però van haver de descartar la via oficial perquè Jonch encara no ocupava cap càrrec al zoo. Per tot això van convenir que provarien de fer l'enviament d'animals en vaixell²⁴.

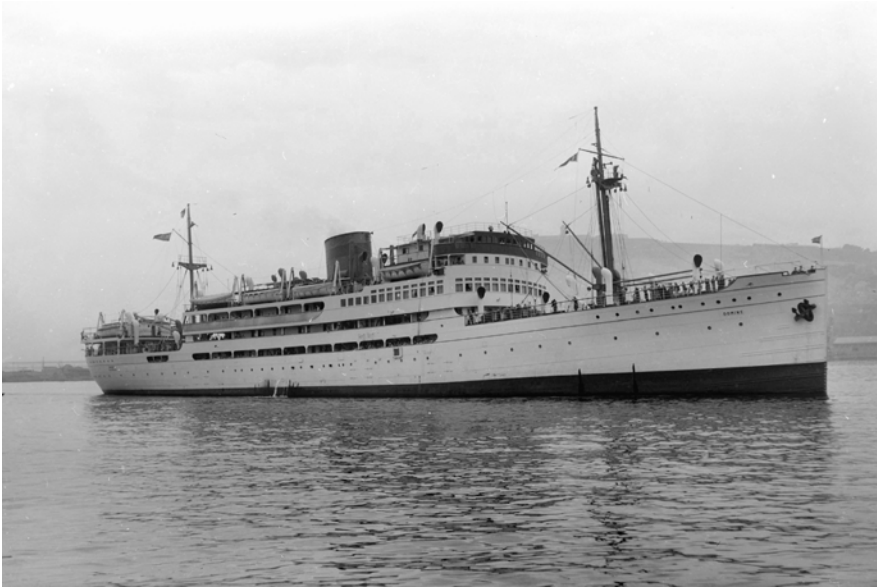

Fig. 1. Fotografia del vaixell *Dómine*, de la Compañía Trasmediterránea, navegant en aigües de Barcelona. Museu Marítim de Barcelona. Fotògraf: Manuel Galilea i Palau (1950-1960)

En aquells moments, el vaixell *Dómine* cobria la línia regular entre la península Ibèrica i la colònia de Guinea i feia parada al port de Barcelona. A principis de 1953, Lorenzo va fer gestions per enviar algun animal a Jonch a través d'aquest vaixell²⁵. Hi coneixia un mariner,

24. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 22/12/1952 (capsa 790).

25. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 18/01/1953 (capsa 790).

Saligó, amb qui va contactar per enviar un cocodril, però aquest s'hi va negar perquè l'animal li feia por. Jonch estava entusiasmat amb la possibilitat de rebre animals de Guinea²⁶, però es mostrava molt prudent a l'hora de parlar-ne amb els responsables del zoo i de l'Ajuntament. També tenia l'esperança de poder viatjar a Guinea: «La possibilitat d'obtenir un búfal, i més la d'un elefant i goril·la, farien que jo animés la idea, a prop de les autoritats, aital d'aconseguir el trasllat a Guinea»²⁷. Així que Lorenzo va seguir intentant convèncer Saligó per poder fer un enviament d'animals amb el cocodril, oferint-li un tití a canvi dels seus serveis i Jonch va preparar una carta per Saligó amb el mateix objectiu. Finalment, en una carta de 8 d'abril de 1953, Lorenzo va confirmar que havia enviat un carregament d'animals amb el *Dómine* a través de Saligó: un mandril femella, un cocodril, un cara blau o «cua roja», unes aranyes «dintre d'alcohol» i unes quantes mosques de la filària²⁸.

Per la seva banda, Jonch va enviar a Lorenzo un llibre²⁹ escrit pel claretí Aurelio Basilio que podia ser molt útil perquè s'hi detallava una llista de mamífers de Guinea amb els noms científics i els fang³⁰. El pare Basilio era un religiós que va arribar a Guinea el 1944, va esdevenir un naturalista destacat en l'estudi de la fauna de la colònia i va publicar els seus estudis a través de l'Instituto de Estudios Africanos. Precisament, el pare Basilio va estar a casa d'en Lorenzo per retratar els «bitxos» i sembla ser que a Lorenzo li va fer una pobra impressió: «Ell es refia del que li contenen els negres i la majoria de les coses és fantasia. [...] Hi ha una espècie de gat mesquer (en pàmue [sic] es diu Mbeïñ) que diu que solament menja fruita i els insectes o animalons de sang freda. Jo en tinc un i menja tota classe de carn, sempre crua, i, també, molt plàtano [sic]»³¹. Això sí, Lorenzo va poder identificar la tortuga que, per cert, s'havia mort. En el llibre l'anomenaven «tortuga pàmue».

Finalment, a mitjans d'abril de 1953, va arribar el *Dómine* i Saligó va entregar els animals a Jonch³². El cua roja va morir durant el trajecte, el cocodril va arribar fet un esquelet i va morir unes hores més tard a casa de Jonch i el dril estava molt prim, però va sobreviure. Les aranyes també van arribar. Saligó va oferir-li un mono bisbe (cercopitec de Brazza) que havia portat juntament amb el dril i Jonch el va comprar per 300 pessetes. Per a Jonch, «estaven tan agermanats que va semblar-me que podrien ressentir-se, si no ho feia»³³. També li va pagar 100 pessetes per portar el dril i cuidar els animals durant el trajecte. Amb la confirmació del primer enviament d'animals a Granollers s'anava fent evident que la possi-

26. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 23/01/1953 (capsa 790).

27. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 23/01/1953 (capsa 790).

28. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 08/04/1953 (capsa 790).

29. Basilio, Aurelio (1952). *La vida animal en la Guinea española*. Madrid: Instituto de Estudios Africanos. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

30. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 23/01/1953 (capsa 790).

31. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 08/04/1953 (capsa 790).

32. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 16/04/1953 (capsa 790).

33. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 16/04/1953 (capsa 790).

bilitat teòrica exposada als informes de Jonch sobre l'adquisició d'animals salvatges de Guinea, la seva adaptació a la captivitat i el seu trasllat a Barcelona podia ser una realitat.

Aquell novembre, Lorenzo va enviar un coleòpter per correu certificat aeri³⁴. No l'havia pogut identificar, era rar i la població local no li havia sabut dir com l'anomenaven. Jonch li va respondre que es tractava d'un hemípter³⁵. Lorenzo li va oferir grills i un lloro verd, però Jonch en volia un de gris perquè pensava que el verd seria provinent de Brasil i no pas autòcton de Guinea. Jonch li va demanar una parella de titís, perquè volia fer-los criar. Els micos que li havia portat Saligó estaven molt eixerits, però Jonch tenia la impressió que el mico bisbe no creixia, tot i que li havia promès que es faria gros. Així, va enviar fotos a Lorenzo perquè li confirmés la mida que hauria de tenir.

A finals de maig de 1954, va arribar el *Dómine* a Barcelona i Saligó va entregar a Jonch un nou carregament d'animals: un mandril mascle, un gat salvatge, un cocodril i una «tortuga denticulada [sic]». Jonch va comprar-li un mico de color verdós. Lorenzo li va anunciar l'arribada dels animals amb indicacions de com havia de disposar les instal·lacions on els ubicaria i sobre les cures que havia de fer per ocupar-se'n.³⁶ Jonch li va demanar més animals, volia un lleopard. Lorenzo va oferir-li una civeta, però Jonch no la va voler per l'elevat cost que suposava la seva alimentació.

Jonch i Lorenzo van anar perfilant l'organització dels enviaments a través del *Dómine* a la península Ibèrica, ja que no tots els viatges tenien parada a Barcelona. El *Dómine* feia dues rutes, una anava pel mar Mediterrani i l'altra recorria la costa de Portugal fins al mar Cantàbric. Per això Jonch va contactar amb una empresa de transports que podia portar el carregament d'animals des de Bilbao en un dia, quan el vaixell hi fes parada³⁷.

4. Jonch conservador, Lassaletta s'estableix a Guinea

El 15 de maig de 1954 es va publicar un reportatge sobre la col·lecció d'animals que Jonch tenia a casa seva (A. LL., 1954). L'article anava acompanyat de fotografies dels animals de Guinea fetes al pati de casa de Jonch. Jonch el va enviar a Fuentes Martín amb el prec:

Sé perfectamente que no merece intranscendencia molestar su atención, pero, si en algo lo creo útil, es precisamente porque es sincero en mi profundo amor hacia los animales, base y fundamento del deseo, casi necesidad, de mezclarme con las tareas con-substanciales al tan acariciado parque zoológico de la Ciudadela [sic].³⁸

34. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 04/11/1953 (capsa 790).

35. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 08/11/1953 (capsa 790).

36. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 25/03/1954 (capsa 790).

37. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 16/04/1954 (capsa 790).

38. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Eugenio Fuentes Martín, 19/05/1954 (capsa 790).

Jonch també va enviar un exemplar del reportatge a Lorenzo. Creia que podia servir-li de currículum en les oposicions a la plaça de conservador del zoo, que esperava que fos convocada de forma imminent.

Fig. 2. Fotografia d'un cocodril al jardí de casa d'en Jonch, 1954.
Arxiu Municipal de Granollers, Fons Antoni Jonch.

El febrer de 1953, Luís de Lassaletta Delclós es va posar en contacte amb Lorenzo a través d'un soci per veure si podien fer negoci amb la venda d'animals vius. Jonch i Lorenzo van intercanviar impressions sobre Lassaletta i les iniciatives que aquest pretenia portar a terme a Guinea. En primer lloc, no es fiaven de Lassaletta per la seva reputació; Jonch li deia a Lorenzo: «hi ha molt mala informació sobre ell, diuen que és un gitano [sic] i fins i tot perillós. Fas molt bé de no tractar-hi, no té cap solvència moral, i segurament, tampoc material»³⁹. Tampoc veien amb bons ulls que aquest pretengués establir-se a Guinea i demanar l'exclusivitat de la compravenda d'animals. Creien que aquest benefici havia de ser per al zoo, sobretot tenint en compte que l'Ajuntament ja disposava d'un terreny cedit per ser utilitzat per aquest propòsit. El 1954 Lassaletta es va desplaçar a Guinea i va conèixer personalment Lorenzo. Posteriorment, a finals de maig, Lassaletta va contactar amb Jonch

39. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 26/02/1953 (capsa 790).

AMGr-AJ, Text manuscrit i mecanoscrit sobre els primers contactes d'Antoni Jonch amb Guinea i sobre l'establiment d'Ikunde. Sense datar. (Capsa 792).

per indicació de Lorenzo; li va oferir informació sobre la fauna del Camerun i l'enviament d'animals per a la seva col·lecció, sobretot rèptils i peixos, per la seva facilitat de transport⁴⁰. Jonch va decidir aprofitar l'oportunitat per posar a prova el funcionament dels tractes amb Lassaletta abans de recomanar-lo al zoo⁴¹ i va demanar-li l'enviament de rèptils. Volia llan-gardaixos i algun cocodril perquè aquell hivern se li havien mort els que li havia enviat Lorenzo.

El 30 de juliol de 1954 va arribar a la duana de Barcelona un lot de rèptils d'uns 23 kg procedent del Camerun Francès amb destí el zoo. L'havia enviat Lassaletta a Jonch a canvi de revistes i llibres⁴². El carregament contenia dos cocodrils, una pitó, un varà del Nil (*Varanus niloticus*), una tortuga articulada i una d'aigua. Jonch va seleccionar el varà del Nil, la tortuga articulada i la pitó i, juntament amb un aufrany comú, els va donar al zoo. De seguida Jonch ho va explicar a Fuentes Martín⁴³ i a Maluquer⁴⁴, juntament amb les dificultats que havia trobat per treure els animals de la duana. Lassaletta no havia fet tots els tràmits burocràtics ni havia pagat els aranzels que corresponien⁴⁵ i per això es van haver de fer gestions des de l'Ajuntament per poder retirar els animals. Jonch va remarcar:

la posibilidad inmensa que nos deparan las posesiones españolas africanas y la vecindad del Camerún francés en la adquisición y comercio de animales, a cargo y como cantera de primera magnitud, para el zoo barcelonés⁴⁶

Hay una gran cantidad de aficionados y buenos barceloneses, que gustosos se ofrecerían en sus entregas, sólo la cuestión del transporte, totalmente resuelta, cabría cuidar [...] ⁴⁷

i va afirmar que ja havia establert el procediment pràctic per l'adquisició d'animals de Guinea i que coneixia les condicions econòmiques, els tràmits que s'havien de fer i la documentació que calia presentar. Va insistir en el seu desig d'entrar a dirigir el parc zoològic, expressant la seva desesperació perquè la plaça encara no s'havia convocat.

El 29 d'agost de 1954 es va publicar la convocatòria de la plaça de conservador del zoo.⁴⁸ Jonch va formalitzar la seva candidatura a la plaça i estava esperant que algú que ha-

40. AMGr-AJ, Carta de Luís de Lassaletta Delclós a Antoni Jonch i Cuspinera, 21/05/1954 (capsa 790).

41. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 20/06/1954 (capsa 790).

42. AMGr-AJ: Carta de Luís de Lassaletta Delclós a Antoni Jonch i Cuspinera, 27/07/1954 (capsa 790).

AMGr-AJ: Ofici de l'administrador aduana de Barcelona, 30/7/1954 (capsa 792).

43. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Eugenio Fuentes Martín, 01/08/1954 (capsa 790).

44. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Josep Maluquer Cueto, 18/08/1954 (capsa 778).

45. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Luís de Lassaletta Delclós, 01/08/1954 (capsa 790).

46. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Eugenio Fuentes Martín, 01/08/1954 (capsa 790).

47. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Josep Maluquer Cueto, 18/08/1954 (capsa 778).

48. AMGr-AJ, Carta d'Eugenio Fuentes Martín a Antoni Jonch i Cuspinera, 16/09/1954 (capsa 790).

via de formar part del tribunal visités la seva col·lecció particular.⁴⁹ Però estava molt preocupat per l'estat dels dos cocodrils que li havia enviat Lassaletta, perquè no menjaven. Per això va recórrer a Lorenzo, que li va donar consells sobre la seva alimentació. Jonch tenia por de perdre'ls abans de rebre la visita d'inspecció del seu petit zoo⁵⁰ perquè no titllessin de frau el seu projecte d'obtenció d'animals de Guinea. Ja ho havia explicat a tothom.

Lassaletta va passar l'estiu de 1954 a Guinea fent contactes i adquirint animals. Segons Lorenzo el negoci no va ser gaire bo, es va gastar unes 25.000 pessetes i només va obtenir una trentena de titís, un antilop «zip» i sis gallines de Guinea. Tot i això, sembla que les gestions de Lassaletta començaven a donar els seus fruits. Lorenzo formava part de la junta de l'Asociación Oficial de Caza i, segons la informació que va obtenir a través d'aquesta entitat, el subgovernador pretenia concedir a Lassaletta l'exclusivitat en la compravenda d'animals de la Guinea continental a canvi que instal·lés un parc a Bata. Per una banda, Jonch estava desesperat per no poder intervenir en aquest assumpte perquè oficialment encara no ocupava cap càrrec al zoo i, per l'altra, pensava que Lassaletta podria proveir els zoos espanyols⁵¹. La tardor de 1954, l'Ajuntament i els Amigos del Zoo (Jonch hi era present) estaven planificant la renovació del zoo. Jonch esperava que de cara al 1955, un cop resolt el concurs de la plaça, hi hauria pressupost per la compra d'animals.⁵² Jonch li va fer saber a Lassaletta que Lorenzo estava interessat en muntar un negoci de compravenda d'animals a Guinea⁵³. Poc temps després, Lorenzo admetia que havia adquirit animals per a Lassaletta⁵⁴; el gener de 1955 va enviar a Jonch una partida d'animals de part d'aquest⁵⁵. Així, sembla ser que Lorenzo es va posar a disposició de Lassaletta aportant els coneixements, les habilitats i els contactes que havia adquirit sobre l'adquisició i l'adaptació dels animals de Guinea durant els anys en què havia estat col·laborant amb Jonch.

A principis de 1955, es va resoldre el concurs d'oposició i Jonch va ocupar la plaça de conservador del zoo, càrrec que va mantenir fins el 17 de desembre del mateix any, quan va ser nomenat director provisional del parc⁵⁶. Des del càrrec que tant havia anhelat i que ja

49. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Agustí Lorenzo i Gàcia, 30/10/1954 (capsa 790).

50. AMGr-AJ: Carta de Joaquín de Dalmau a Antoni Jonch i Cuspinera, 11/11/1954 (capsa 778). Resposta a la de 14 d'octubre, li demana el telèfon per poder concertar una cita i visitar el seu zoo particular de Granollers.

51. AMGr-AJ, Correspondència entre Antoni Jonch i Cuspinera a Luís de Lassaletta Delclós, cartes de 26/10/1954 i 03/11/1954 (capsa 790).

52. AMGr-AJ: Carta d'Eugenio Fuentes Martín a Antoni Jonch i Cuspinera, 04/10/1954 (capsa 790).

53. AMGr-AJ, Carta d'Antoni Jonch i Cuspinera a Luís de Lassaletta Delclós, 03/11/1954 (capsa 790).

54. AMGr-AJ, Carta d'Agustí Lorenzo i Gàcia a Antoni Jonch i Cuspinera, 11/11/1954 (capsa 790).

55. AMGr-AJ, Text manuscrit i mecanoscrit sobre els primers contactes d'Antoni Jonch amb Guinea i sobre l'establiment d'Ikunde. Sense datar (Capsa 792).

56. AMGr-AJ: Notificació de la Secretaria de l'Ajuntament de Barcelona indicant a Jonch que passa a exercir de director del Zoològic de forma provisional, 17/12/1955 (capsa 780).

ocupava oficialment, va seguir insistint en Guinea com a punt estratègic per a la institució⁵⁷. Per Jonch⁵⁸, la renovació de les instal·lacions del parc portava a considerar l'adquisició d'animals en òptimes condicions; per això proposava aprofitar el factor estratègic que oferien les possessions de Guinea, associant els interessos d'obtenció d'animals amb els dels museus de ciències naturals i, en particular, amb els del Museo Etnológico y Colonial. Si bé el mercat ja oferia moltes possibilitats d'adquisició d'animals salvatges, els principals problemes d'aquesta forma de provisió era l'elevat preu de cotització dels exemplars, incrementat pels aranzels duaners, la disponibilitat de divises i el seu transport. A més, al comerç amb animals s'hi dedicaven parcs zoològics europeus com el d'Anvers, el d'Hamburg i d'altres anglesos, suïssos i francesos, juntament amb les «grandes casas comerciales traficantes en animales»⁵⁹, criadors i col·leccions particulars i les colònies belgues, franceses i angleses a l'Àfrica. I tots ells estaven interessats en gorilles, ximpanzés, rèptils i altres animals que es podien trobar al territori de la colònia espanyola. Així, la fauna de Guinea podia constituir una part important i interessantíssima de la col·lecció del zoo i, de la mateixa manera que ho feien altres zoos europeus, permetria obtenir uns lucratiu ingressos i tota classe d'animals a través del seu comerç i intercanvi.

La primavera de 1955 l'Ajuntament va començar a fer gestions per fer efectiva la concessió del terreny de Bindung per establir-hi un jardí d'aclimatació⁶⁰. Els encarregats de portar-les a terme van ser Fuentes Martín, com a tinent d'alcalde de Cultura, i August Panyella Gómez, director del Museo Etnológico y Colonial. Finalment, el 26 de setembre de 1956 es va inscriure al Registre de la propietat de Santa Isabel la concessió gratuïta del terreny de Bindung, «exento del pago del Impuesto de Derechos Reales» i en propietat provisional a l'Ajuntament de Barcelona.⁶¹ En la concessió es van imposar explícitament dues condicions: la primera, que el terreny fos utilitzat exclusivament com a «jardín de aclimatación de animales destinados al Parque Zoológico de Barcelona»; i la segona, que cap dels ani-

57. AMGr-AJ, Text manuscrit i mecanoscrit sobre els primers contactes d'Antoni Jonch amb Guinea i sobre l'establiment d'Ikunde. Sense datar (Capsa 792).

58. AMGr-AJ, *Informe que presenta el conservador del Parque Zoológico y Acuario D. Antonio Jonch i Cuspinera relativas a la adquisición de animales en la Guinea Española*, 1955 (capsa 792).

59. AMGr-AJ, *Informe que presenta el conservador del Parque Zoológico y Acuario D. Antonio Jonch i Cuspinera relativas a la adquisición de animales en la Guinea Española*, 1955 (capsa 792).

60. AMEB, 28/04/1955, Registre nº 629. Instància del tinent d'alcalde de Cultura de l'Ajuntament al Sr. Jefe del Servicio de Colonización de los territorios españoles del Golfo de Guinea. Santa Isabel (Fernando Poo). Es demanava informació sobre l'estat dels tràmits de la concessió i el resultat de l'amidament, amb el detall de l'emplaçament i les seves dimensions. També, es demanava un plànol a escala 1:100.000 i un informe sobre les condicions en què es va efectuar la concessió i les disposicions legals a les quals s'ajustava.

61. AMEB, Acord de la comissió municipal permanent de l'Ajuntament de Barcelona on es dona per assabentada del registre de la concessió (Folio 96 del tomo 12 Sección Bata, finca núm 977 del Registro de la Propiedad de los Territorios españoles del Golfo de Guinea), 24/11/1956.

mals aclimatats en aquell terreny podia ser destinat a l'especulació ni al comerç. Aquestes condicions especials imposades a la concessió limitaven els objectius plantejats per Jonch en els informes sobre el parc d'aclimatació, ja que no permetien ni l'intercanvi d'animals ni la seva venda a altres parcs zoològics. Sembla que aquestes condicions van tenir a veure amb els compromisos adquirits pel govern de la colònia amb Lassaletta, que l'any anterior havia establert un parc d'animals en un terreny a Ikunde, a prop de Bata, i es dedicava al comerç amb els animals de Guinea.

El problema amb la col·lecció d'animals del zoo era una realitat. A mitjans de juny de 1955, la publicació a la revista *Destino* d'una breu nota sobre el parc zoològic de Madrid amb el títol *Aumenta la fauna del Retiro*⁶², on s'hi detallava la relació dels nous animals adquirits, va fer saltar totes les alarmes. Fuentes Martín es va posar en contacte amb Jonch perquè semblava que aviat Madrid superaria la col·lecció de Barcelona i ell, com a regidor, no ho podia permetre⁶³. Aquesta anècdota posa sobre la taula la voluntat del consistori barceloní de treballar en la millora del zoo en un context que va propiciar que l'Ajuntament invertís en el zoo una important quantitat de diners per a l'adquisició d'exemplars, a part de la que va dedicar a la renovació de les seves instal·lacions. Les gestions per la creació i la posada en funcionament del jardí d'aclimatació de Bindung es van realitzar paral·lelament a la compra d'animals a Lassaletta⁶⁴. Aquesta relació va conduir a la signatura, l'abril de 1957, d'un conveni entre el zoo i Lassaletta per a la compra d'un important lot d'animals valorat en gairebé un milió de pessetes⁶⁵. Així, Lassaletta es va convertir en el proveïdor d'animals de Guinea del Zoo de Barcelona.

5. L'establiment del centre d'Ikunde

La mort accidental de Lassaletta el 28 de desembre de 1957 per la mossegada d'un escurçó del Gabon va provocar que es precipitessin els esdeveniments. El zoo s'havia quedat sense el proveïdor d'animals de Guinea alhora que les instal·lacions de Lassaletta havien perdut el seu director. Aquest desgraciat accident va facilitar que el zoo i l'Ajuntament possessin en funcionament el projecte d'adquisició d'animals de Guinea tal com s'havia previst originalment. L'Ajuntament va autoritzar Jonch a viatjar a Guinea amb la finalitat d'estudiar l'establiment i l'organització d'un jardí d'aclimatació al terreny cedit a l'Ajuntament⁶⁶. Així,

62. Alcalá (1955) «Crónica de Madrid. Aumenta la fauna del Retiro.», *Destino*, 931, 11 de juny de 1955, p. 23.

63. AMGr-AJ: Carta d'Eugenio Fuentes Martín a Antoni Jonch i Cuspinera, 15/06/1955 (capsa 790).

64. AMGr-AJ, *Informe sobre el estado de situación y asuntos pendientes desde abril de 1956 hasta 12 de abril de 1957*, 1957 (capsa 798).

65. AMGr-AJ, *Convenio estipulado entre D. Luis de Lassaletta y el Jardín Zoológico de Barcelona*, 2 d'abril de 1957, annex núm. I de l'informe de 1957 (capsa 798).

66. AMGr-AJ: Autorització del tinent d'alcalde José Pascual Graneri a Jonch per a què viatgi a Guinea amb l'objectiu d'establir un jardí d'aclimatació en aplicació de l'acord de la Comissió Municipal Permanent de 15/5/1958, 17/06/1958 (capsa 796).

Jonch va ser un dels enviats a Guinea del 3 de juliol al 4 d'agost de 1958 juntament amb Panyella i Luis Riudor, director gerent del Servei Municipal de Parcs i Jardins. Fruit d'aquest viatge es va prendre possessió del terreny de Bindung, es va fer efectiva la contractació de Sabater Pi com a «conservador eventual» del centre a Guinea i es va posar en funcionament la instal·lació. S'havia formalitzat el jardí d'aclimatació de Bindung⁶⁷.

En aquest viatge es van portar a terme els primers contactes amb els hereus de Lassaletta, dels quals van rebre una oferta verbal de venda de les instal·lacions d'Ikunde, situades a 2 km de Bata i, per tant, molt més properes al port i a l'aeroport; una situació estratègica per portar a terme l'empresa de l'adquisició d'animals, plantes i objectes. Un cop es va aconseguir que el govern cedís gratuïtament els terrenys d'Ikunde a l'Ajuntament⁶⁸, aquest va comprar les instal·lacions dels Lassaletta, per les quals va pagar 65.500 pessetes⁶⁹, i l'any 1962 les activitats del jardí de Bindung es van traslladar a Ikunde, l'emplaçament definitiu del centre i al qual deu el seu nom.

En l'establiment del centre d'Ikunde a la Guinea Espanyola hi va tenir un paper important la pressió exercida per un conjunt d'homes de l'alta societat barcelonina de l'època i, entre ells, empresaris amb interessos a la colònia de Guinea, associats a través dels Amigos del Zoo, que pretenien que l'Ajuntament invertís en el parc zoològic de la ciutat. Precisament, va ser en aquesta associació on va sorgir la idea de proveir el parc zoològic d'animals procedents d'aquesta regió, d'on ja s'obtenien altres productes que no es podien importar per l'aïllament del país i la falta de divises. Els responsables de l'Ajuntament i els Amigos del Zoo van veure en el negoci del comerç amb animals de Guinea la possibilitat de millorar les instal·lacions i la col·lecció d'exemplars del parc zoològic. Alhora, el projecte encaixava i participava en els discursos i les pretensions del règim franquista de fomentar l'explotació dels recursos de les colònies. Van comptar amb les facilitats que els van proporcionar les institucions que gestionaven les colònies africanes, la Dirección General de Marruecos y Colonias va concedir gratuïtament a l'Ajuntament el terreny de Bindung on van situar inicialment el centre.

A mitjans del segle xx no era cap raresa que els parcs zoològics es proveïssin d'espècimens per a les seves col·leccions a través d'animals capturats arreu del món i, en particular, a la selva africana. Així, a Guinea hi havia establerts caçadors, molts d'ells estrangers, que comerciaven amb els animals capturats com, també, amb les seves pells i amb objectes de ciències naturals (Antebi et al., 2017: 199). Alhora, alguns colons establerts a Guinea dedi-

67. AMGr-AJ, Memòria de les activitats realitzades durant el viatge a Guinea entre el 3 de juliol i el 4 d'agost de 1958, 26/01/1959 (capça 795).

68. AMGr-AJ, 28/4/1961, registre nº 6217, resolució del Gobierno General de la Región Ecuatorial de la concessió gratuïta del terreny d'Ikunde a l'Ajuntament de Barcelona amb destí al Parc Zoològic.

69. AMGr-AJ: Acta notarial de presa de possessió dels terrenys d'Ikunde, inclou la valoració de les instal·lacions existents, 29/12/1961 (capça 792).

caven el seu temps lliure a la compra i venda d'animals vius, pells i objectes de tota mena⁷⁰. El centre d'Ikunde va ser estratègic per canalitzar, sota el control del Zoo de Barcelona, el comerç i l'exportació de tots aquests animals i objectes.

Antoni Jonch va ser l'expert amb què van comptar per elaborar el projecte i un dels actors que van fer possible la creació del centre. A títol particular, sense ocupar cap càrrec a les institucions barcelonines però estant vinculat als Amigos del Zoo, va dur a terme un projecte d'adquisició, d'aclimatació a la captivitat i d'enviament d'animals salvatges de Guinea a Granollers. Per poder-ho fer va comptar amb la inestimable ajuda d'Agustí Lorenzo i la seva muller, Jesu Blanco; Jonch ho va reconèixer unes dècades més tard (Jonch, 1988: 15). Junts van demostrar que el projecte esbossat a l'informe sobre les possibilitats d'adquisició d'animals de Guinea per proveir el parc zoològic de Barcelona que Jonch va elaborar l'any 1951 es podia dur a terme, que era un bon negoci i que, per tant, podia beneficiar el Zoo de Barcelona. Lorenzo va participar en la recopilació de la informació logística i sobre la fauna de la colònia que va permetre a Jonch elaborar l'informe. A poc a poc, va establir contacte amb altres persones residents a la colònia que es dedicaven al comerç amb animals, tant africans com europeus i americans. A través de la informació que va obtenir d'aquests contactes i de la pròpia pràctica, va anar adquirint els coneixements necessaris per obtenir els animals, adaptar-los a la captivitat i enviar-los a Granollers. Cal tenir en compte que tota l'activitat que va desenvolupar Lorenzo en relació al projecte de Jonch la va dur a terme en el seu temps lliure, mai va esdevenir la seva activitat professional. Per aquesta raó va haver de necessitar ajuda i, per tant, la col·laboració de la seva muller va ser crucial, i així ho va admetre Lorenzo en les seves cartes. Mentre que ella es dedicava a l'adaptació, les cures i l'alimentació dels animals, Lorenzo s'ocupava dels tractes amb els africans i els caçadors europeus per adquirir animals i objectes de ciències naturals i de la logística del seu enviament a la península Ibèrica.

És destacable el paper que va protagonitzar Lorenzo, entre l'amic confident i el naturalista aficionat. Lorenzo es comunicava constantment amb la població local per negociar l'obtenció d'animals i d'objectes i també per identificar els animals i els seus hàbits. Va assessorar Jonch sobre com havia de disposar els espais i les gàbies on ubicar cada animal i sobre com els havia d'alimentar. Jonch va demanar ajuda a Lorenzo per identificar els exemplars que havia rebut, per saber la mida que havien de tenir i per intentar resoldre els problemes que li anaven sorgint, tan alimentaris com de salut dels animals. A més, van haver d'organitzar la logística de l'enviament dels animals des de Guinea fins a Barcelona i Granollers. Aquí Lorenzo hi va tenir un paper important perquè treballava d'administratiu en una empresa que es dedicava al transport tant de mercaderies com de persones. Així, era un expert, un professional, de la logística i, per tant, tenia els contactes i els coneixements

70. AMGr-AJ, Consideraciones sobre la adquisición de animales e instalación de un parque de adaptación en la Guinea Española. Recopilación de la conferencia: La reserva faunística de la Guinea Española. Agosto 1952 (capsa 792).

necessaris per dur a terme la logística d'una empresa que pretengués enviar animals i objectes de Guinea a la península Ibèrica.

Les activitats que van dur a terme Jonch i Lorenzo van tenir ressò més enllà del consistori barceloní. El pare Basilio es va interessar per entrevistar-se amb Lorenzo i aprofitar per veure i fotografiar els animals que tenia en captivitat. Lassaletta, abans d'establir-se a Guinea, va intentar contactar amb Lorenzo amb l'objectiu de valorar les possibilitats de fer negoci amb els animals de la regió. Lorenzo va creure que l'empresa de la compravenda d'animals de Guinea podia ser un bon negoci fins i tot abans d'haver enviat cap animal. Segons ell, aquesta activitat havia d'estar sota l'empara del Zoo i l'Ajuntament de Barcelona. Esperava que, d'aquesta manera, es podria facilitar l'establiment del negoci i, a més, permetria fer els enviaments d'animals de forma «oficial», minimitzant així el risc de pèrdua d'exemplars durant el viatge. També manifestava que calia aconseguir que el govern els concedís l'exclusivitat de la venda d'animals vius a estrangers, per eliminar la possible competència i, d'aquesta manera, forçar els caçadors locals africans a vendre els exemplars a preus més baixos, maximitzant així el benefici d'un hipotètic negoci de compravenda d'animals salvatges de la colònia.

L'èxit del projecte d'adquisició d'animals de Guinea va afavorir la posició de Jonch com a aspirant a la direcció del zoo. Jonch va utilitzar el projecte per augmentar el seu currículum i enfortir la seva posició de candidat a la direcció del zoo. A títol personal, abans d'ocupar la plaça al capdavant del zoo, va fer gestions, contactes i intercanvis tant d'informació com d'animals i objectes de ciències naturals. També va fer publicacions i conferències sobre les possibilitats que oferia Guinea per proveir d'animals els parcs zoològics i va donar alguns animals al zoo. Quan la plaça de conservador del zoo estava oficialment en concurs, es va assegurar que els Amigos del Zoo, els responsables de l'Ajuntament i algun dels membres del tribunal sabessin que havia portat a terme el projecte i que tenia una col·lecció d'animals de Guinea a casa seva. Un cop va ocupar la direcció del zoo va aprofitar els contactes que havia fet a Guinea per proveir el zoo. Així, va fer tractes amb Lassaletta per obtenir animals.

Tot i l'interès de les elits barcelonines i de les institucions municipals i estatals en dur a terme el projecte, les gestions per establir el centre es van allargar uns quants anys: el terreny es va cedir l'any 1952, però el centre no es va posar en funcionament fins a mitjans de 1958. En primer lloc, cal tenir en compte que la situació de la direcció del zoo no es va resoldre fins a principis de 1955. Fins aquell moment, Jonch i Lorenzo van actuar a títol particular. En segon lloc, des de l'Ajuntament, Panyella i Fuentes Martín van començar a fer les gestions per fer efectiva la cessió del terreny de Bindung a partir de la primavera de 1955, moment en què, justament, Lassaletta es va establir a Guinea i hi va posar en funcionament una empresa que es dedicava a la compravenda d'animals de la colònia. Sembla ser que el govern de la colònia va adquirir certs compromisos amb Lassaletta a canvi que muntés un petit parc zoològic a prop de Bata, en el terreny d'Ikunde. Aquest fet podria explicar

el llarg camí burocràtic que va haver de recórrer l'Ajuntament per poder fer efectiva la cessió del terreny de Bindung, que no es va produir fins al setembre de l'any 1956. També podria explicar les condicions especials que es van imposar a aquesta cessió. El destí dels animals adaptats era exclusivament el Zoo de Barcelona i es prohibia l'especulació i el negoci amb aquests animals. Així, el projecte del zoo i l'Ajuntament no podia entrar en competència amb el negoci de Lassaletta. Finalment, la mort accidental de Lassaletta va facilitar que l'Ajuntament prengués possessió del terreny de Bindung i posés en funcionament el centre tal com ho havia previst originalment.

El tràfic d'animals salvatges de Guinea va ser un negoci des de molt abans de l'establiment d'Ikunde i el seu comerç va ser utilitzat com un trampolí en la carrera professional de Jonch per ser el director del zoo. Tot i això, Jonch va mostrar incomoditat per haver justificat el projecte amb el fet que l'adquisició d'animals vius fos un bon negoci:

Veritablement no era pas aquesta la intencionalitat nostra, però calia judicar la situació segons els ulls d'altres que podien veure en el joc de l'oferta i la demanada una operació lícita, més encara en aquells terrenys colonials on l'animal era sols «mercaderia» i l'home tenia sols dues versions, blanc i negre⁷¹.

Precisament, la gènesi del projecte estava basada en el comerç amb els recursos que oferia la colònia de Guinea. En aquest cas, la fauna, flora i objectes de ciències naturals. Els seus protagonistes en van ser conscients i van aprofitar les possibilitats que els oferia aquest context colonial i també la situació de poder respecte als africans de què van gaudir. Reiteradament, van expressar la voluntat d'aprofitar aquesta circumstància en benefici del seu projecte per obtenir els animals al preu més baix possible, en detriment dels habitants de la zona, maximitzant així els beneficis que es podien obtenir amb el seu comerç i la seva exposició al parc zoològic. En cap dels informes de Jonch es proposa que el centre estigui dirigit per nadius africans; ans al contrari, la direcció havia d'estar a càrrec d'un home blanc, occidental, que tindria a càrrec els nadius que haurien de realitzar les tasques. Per aquest càrrec van contractar Jordi Sabater Pi qui, a part d'estar interessat en l'estudi de l'antropologia i de les ciències naturals, especialment de la primatologia, tenia experiència en la direcció d'explotacions agrícoles de la colònia. Així, l'organització del centre va replicar la jerarquia i la segregació entre colons i colonitzats present en les empreses i les explotacions agrícoles de la Guinea Espanyola.

Queden qüestions importants per resoldre que superen l'abast d'aquest article. Cal situar aquestes pràctiques en un context més general del colonialisme europeu i, en particular, cal comparar-les amb les que van portar a terme altres parcs zoològics europeus. És

71. AMGr-AJ, Text manuscrit i mecanoscrit sobre els primers contactes d'Antoni Jonch amb Guinea i sobre l'establiment d'Ikunde. Sense datar. (Capsa 792).

possible que busquessin a la colònia de Guinea el que no podien obtenir en altres indrets com passava amb altres productes com el cacau o el cafè. També, és necessari una anàlisi amb profunditat i en un context més general sobre les motivacions dels personatges que hi van estar implicats, a part dels interessos personals. Per exemple, per què l'Ajuntament franquista creia que havia de competir per tenir més animals que Madrid.

Aquesta publicació és part del projecte de R+D+i PID2020-112514GB-C21, finançada per AEI/10.13039/501100011033.

Fonts primàries

AMEB. Arxiu del Museu Etnològic de Barcelona

AMGr-AJ. Fons Antoni Jonch, Museu Municipal de Granollers

JONCH, A. (1988), Discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Farmàcia de Barcelona, Barcelona, Reial Acadèmia de Farmàcia, 29 de setembre de 1988.

Bibliografia

- A. LL. (1954), «De Mediodía a medianoche. Los animales como amigos. Antonio Jonch vive rodeado de mamíferos, reptiles, peces y aves», *Destino*, 875, 15 de maig de 1954, 13-14.
- ÁLVAREZ-CHILLIDA, G., NERÍN, G. (2018), «Introducción. Guinea Ecuatorial: el legado de la colonización española», a Gonzalo Álvarez-Chillida y Gustau Nerín (ed.), «Dosier. La colonización española en el Golfo de Guinea: una perspectiva social», *Ayer*, 109, (1), 13-32.
- ANTEBI ARNÓ, A.; GONZÁLEZ MORANDI, P.; LÓPEZ BARGADOS, A.; MARTÍN CORRALES, E. (2017), «Ikunde. La petjada barcelonina en l'espai colonial». A: DELGADO RUIZ, M. (ed.), *Ikunde. Barcelona, metròpoli colonial*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, pp. 187-209.
- ARMENGOL, A. d' (2015), *Els catalans de Guinea*, Barcelona, Albertí Ed.
- BONNÍN, P. (1996), *Jordi Sabater i Pi*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca.
- CAMPOS, A. (2000), «El régimen colonial franquista en el Golfo de Guinea», *Revista Jurídica de la Universidad Autónoma de Madrid*, (3), 79-108.
- CARANDELL BARUZZI, M. (2018), *De les gàbies als espais oberts: Història i futur del Parc Zoològic de Barcelona*, Granollers, Editorial Alpina.
- CARANDELL, M. (2022), «Animals for the Mayor: Barcelona's Zoo in the Making of Local Policies and National Narratives (1957-73)», *History of Science*, 60, (3), 405-429.
- COLS, C. (2022a), «Cròniques zoològiques. Els clarobscurs d'una icona Barcelonina (1). La tomba secreta del Floquet de Neu», *El Periódico* (Barcelona), 10 de juliol de 2022, pp. 30-32.
- COLS, C. (2022b), «Cròniques zoològiques. Els clarobscurs d'una icona Barcelonina (2). Un Floquet per 9 euros», *El Periódico* (Barcelona), 11 de juliol de 2022, pp. 36-37.
- COLS, C. (2022c), «Cròniques zoològiques. Els clarobscurs d'una icona Barcelonina (3). L'escurçó que va predestinar Floquet», *El Periódico* (Barcelona), 12 de juliol de 2022, pp. 38-39.
- DELGADO RUIZ, M. (2017), «Marca copito: un gorilla blanc i altres llegats i memòries». A: DELGADO RUIZ, M. (ed.), *Ikunde. Barcelona, metròpoli colonial*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, pp. 13-27.
- GARGALLO, E.; SANT, J. (2021), *El petit imperi. Catalans en la colonització de la Guinea espanyola*, Barcelona, Angle editorial.
- HOCHADEL, O. (2018), «1966. Floquet de Neu, l'únic gorilla albi», *Història Mundial de Catalunya*, Borja de Riquer (ed.), Barcelona, Edicions 62, pp. 848-854.
- JONCH, A. (1995), *Memòries del Zoo. Entre l'anècdota i la història conviuen homes i animals*, Barcelona, Editorial Proa.
- LORENZO I GÀCIA, A. (2001), *Vivències de Guinea*, Barcelona, Editorial Viena.
- PADILLA, T. (2017), «Somia truites. Lluís de Lassaletta, el barceloní que vivia entre animals a l'Àfrica», *Ara*, 27 d'agost de 2017. https://llegim.ara.cat/reportatges/lluís-lassaletta-barcelona-animals-lafrica_1_1309027.html
- PAR, A. (2022), *Maa-yiem, l'extraordinària història de Jordi Sabater Pi*. Emès per TV3 en el programa *Sense ficció* el 25 d'octubre de 2022: <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/sense-ficcio/maa-yiem-lextraordinaria-historia-de-jordi-sabater-pi/video/6182089/>
- POU, T. (2023), *Jordi Sabater Pi: l'últim naturalista*, Barcelona, Ed. Universitat de Barcelona.
- RIOPELLE, A. J. (1967), «Snowflake. The world's first white gorilla», *National Geographic*, 131: 443-448.
- SABATER, J. (1988), «Recuerdo de África», *Anuario de Psicología*, 39 (2): 11-28.
- TOFIÑO, I. (2021), *Guinea, el delirio colonial de España*, Barcelona, Edicions Bellaterra.
- TORT I DONADA, J.; TOBARUELA I MARTÍNEZ, P. (2003), *Okorobikó: una biografia de Jordi Sabater Pi*, Barcelona, Edicions de la Magrana.